
Віктор Вечерський

**МІСТОБУДІВНЕ МИСТЕЦТВО
ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
X–XIX СТОЛІТЬ**

Під містобудівним мистецтвом сучасна наука розуміє мистецтво створювати різноманітні поселення, комплекси й ансамблі споруд, у яких присутня не лише функціональна доцільність та інші суто утилітарні якості, а й краса. З цієї точки зору місто може розглядатися як художній твір, а саме — витвір містобудівного мистецтва; тоді його сприйняття людиною є процесом художньої комунікації.

Старовинні містобудівні системи мають не лише вельми специфічну естетичну цінність, яка складно піддається формалізації. Вони також належать до найважливіших історичних джерел, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку цивілізації загалом та архітектури й містобудування зокрема. Тому ми в наших студіях завжди робимо акцент на осмисленні натурних досліджень старовинних міст у поєднанні з архівними та бібліографічними.

Історія містобудівного мистецтва на теренах України на сьогодні розроблена недостатньо. Бо якщо історію архітектури України впродовж радянських 70 років спорадично досліджували, то історія містобудування взагалі лишалася поза увагою українських науковців¹.

Досліджуючи містобудівну спадщину України, помічаємо значні відмінності між різними краями. Ці відмінності й визначають регіональну своєрідність населених місць та їхнього містобудівного устрою. Серед усіх регіонів України донедавна найменш вивченою була Лівобережна Україна.

Теперішнє географічне поняття Лівобережна Україна охоплює землі на схід від Дніпра, включаючи два історичні регіони: Північне Лівобережжя або колишню Гетьманщину, а також Слобожанщину. Обидва регіони є українськими етнічними теренами, проте землі Слобідської України з часу колонізації їх

¹ Підсумком дотеперішніх досліджень історії архітектури в Україні є видання: *Історія української архітектури* / Ю. Асеев, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; За ред. В. Тимофієнка. — К., 2003.

⁸¹ *Линниченко И. А.* Обмирщение богослужебного языка // *Единая Русь*. — 1919. — 1 октября.

українцями в середині XVII ст. входили до складу Московської держави. У цій розвідці ми не розглядатимемо Слобожанщину, оскільки розвиток містобудування на її теренах мав свою специфіку й може бути предметом окремої наукової праці.

Північному Лівобережжю належить особлива роль в історії України. Це — терени найдавнішого сталого заселення. Північна частина регіону (історична Сіверщина) — земля, а згодом князівство з центром у Чернігові. Південна частина регіону є теренами Переяславського князівства. З цих двох частин найстабільнішою завжди була Сіверщина, оскільки Переяславщина межувала з Диким полем і була приречена на різні воєнні катаклізми з кочівниками. Не випадково донині не збереглося жодної пам'ятки Переяславської архітектурної школи XI–XIII ст. Зате на Сіверщині уціліла давньоруська архітектурна й містобудівна спадщина, що стала підґрунтям розвитку української культури у XVII–XVIII ст.

У містобудівному розвитку цих теренів можна виділити три хронологічні періоди: добу Княжої держави; пізнє середньовіччя і ранньомодерний час; XIX–XX століття.

За часів княжої Русі-України тут утворилася стабільна мережа поселень, сформувалася типові способи оборони своїх територій загалом і поселень зокрема, розвинулася монументальна архітектура. Монголо-татарський погром поклав край цьому великому культурному поступу.

Другий період пов'язаний із відродженням українського життя на цих теренах у XV–XVII століттях та його найвищим піднесенням у Гетьманській державі. Ця доба лишила найпомітніший слід в українській культурі, особливо новаторський і неповторний — у царині монументальної архітектури. І саме з цією спадщиною найактивніше боролася Російська імперія — і за царських часів, і за радянських. Відтак змістом третього періоду, що охоплює XIX–XX ст., було нищення української архітектурної та містобудівної спадщини попередніх часів, яке за принципом «дія дорівнює протидії» зрештою викликало зворотний процес національного самоусвідомлення, вивчення і активного захисту культурної спадщини, у т. ч. і в царині містобудування.

Серед найважливіших культурних осередків Північного Лівобережжя є міста, що виникли за Київської Русі і не мали великих перерв у розвитку. Це Любеч, Переяслав, Путивль, Чернігів. Є і такі, що після монголо-татарського погрому перестали існувати й були «осаджені заново» у XV–XVII століттях. Це Березна, Глухів, Лубни, Новгород-Сіверський, Полтава, Прилуки, Ромни. Більшість же поселень виникли у XV–XVII століттях або на нових місцях, або «на стародавніх городищах» невідомого походження і найменування: Басань, Батурич, Білопілля, Волосківці, Козелець, Конотоп, Короп, Кролевець, Мена, Ніжин.

Усі поселення мають різноманітні природні умови, представляють різні розпланувальні типи — центричні й лінійні, радіальні, віялоподібні, порядкові тощо. Різною була й доля старих містобудівних систем протягом XVIII–XIX століть: деякі міста (Батурин, Лебедин) зовсім уникли класицистичних перепланувань. Але це, назагал, рідкісні винятки. Більшість же міст були переплановані, й найрадикальніше — Переяслав, Путивль, Чернігів. Тому міста Лівобережжя в неоднаковій мірі зберегли давню містобудівну спадщину.

Досі ця спадщина вивчена недостатньо. Для дослідника першочерговий інтерес становлять такі проблеми: спадковість розвитку містобудівних систем, взаємодія їх різночасових шарів (XI–XIII; XVI–XVIII; XIX–XX ст.); досі невирішеним є питання про чітке розмежування в цих містобудівних системах містобудівної спадщини доби Київської Русі, доби Гетьманщини та пізніших часів; стосовно Лівобережжя взагалі не визначено, в чому полягає сутність ренесансних і барокових тенденцій у містобудуванні й чи правомірно вести про них мову взагалі. Не до кінця з'ясованим є і питання про теоретичні уявлення щодо містобудування у XVII ст.

Зрештою, не з'ясована головна проблема: у чому полягають національні особливості українського містобудування, які його взаємозв'язки та взаємовпливи з дуже близьким і генетично спорідненим російським містобудуванням? Концепція прямого запозичення українських містобудівних традицій і перенесення їх у російське містобудування, запропонована у 1980-х рр. російським академіком Д. Ліхачовим², підтверджується дослідженнями відомого російського історика містобудування Г. Мокеева³. Проте ця проблематика вимагає ґрунтовнішого дослідження, і ми її тут заторкнули лише побіжно. Але в практичному сенсі, як справедливо зазначив Д. Ліхачов, вивчення національних засад містобудування набуває особливого значення з огляду на необхідність зберегти традиційний характер середовища історичних населених місць.

Стан вивченості проблематики містобудування Лівобережної України на сьогодні є недостатнім. Про найдавніші етапи розвитку населених місць дозволяє судити інформація, зібрана у щорічнику «Археологічні пам'ятки УРСР» та тритомнику «Археологія Української РСР», в інших археологічних працях, що стосуються старовинних населених місць, зокрема в публікаціях П. Толочка, Г. Івакіна, О. Сухобокова, В. Коваленка, Ю. Коваленка, І. Ляпушкіна та інших археологів, а також у

²Ліхачов Д. Екологія культури // Наука і культура. — Вип. 21. — К., 1987. — С. 300-320.

³Мокеев Г. Три Володимирі // Пам'ятки України: історія та культура — 1997. — № 3. — С. 49-53.

працях про давні городища Д. Самоквасова, Д. Багалія, В. Ляскоронського⁴.

Значну групу складають писемні джерела про заснування і розвиток різних населених місць: публікації архівних документів, описів, статистики, різних «Атласів», описів намісництв, губерній і міст, описів укріплень в «Актах...», відомості про міста, зібрані й опубліковані одним із перших краєзнавців підросійської України В.Пассеком, відомості про військово-територіальний устрій⁵.

Питання історичного розвитку населених місць у ХІХ — першій третині ХХ ст. були в колі зацікавлень істориків В. Антоновича, М. Грушевського, М. Владимирського-Буданова, О. Лазаревського, Г. Карпова, І. Іловайського, М. Арандаренка, Д. Багалія, І. Самчевського, О. Яригіна, В. Юркевича. Монографічних досліджень окремих поселень було мало. Серед них варто згадати праці І. Левицького і М. Ернста про Путивль, І. Курилова про Ромен, І. Самчевського про Новгород-Сіверський та О. Лазаревського про Батурин, І. Іловайського та О. Яригіна про Чернігів.

За радянських часів історіографія українських міст збагатилася кількома фундаментальними працями, зокрема збірником «Чернігів і Північне Лівобережжя» за редакцією М. Грушевського (1928 р.), монографією О. Компан «Міста України в другій половині ХVІІ ст.» (1963 р.) та працями про окремі старовинні міста⁶. Загалом, після гласних і негласних заборон на дослідження історико-краєзнавчого характеру за радянської влади, своєрідний «бум» історико-краєзнавчих досліджень і публікацій спостерігається з початку 1970-х рр., наростаючи по мірі занепаду комуністичного режиму. Одним з каталізаторів зростання зацікавлення історією населених місць України стала фундаментальна праця небаченого доти масштабу — 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР», яку можна вважати своєрідним «історіографічним шедевром» радянської доби⁷.

Важливим внеском у вивчення мистецьких пам'яток історичних населених місць України стали праці доктора мистецтвоз-

⁴Ці джерела зазначені у монографії: *Вечерський В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003.

⁵Див. там само.

⁶Чернігів та Північне Лівобережжя: Збірник наукових праць під редакцією академіка М. Грушевського. — К., 1928; *Компан О.* Міста України в другій половині ХVІІ ст. — К., 1963; *Белашов В.* Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К., 1992.

⁷*Тронько П.* Літопис рідного краю // Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. — К., 1994. — С. 31–38.

навства Г. Логвина «По Україні», а також про міста Лівобережної України⁸.

Про системи розселення в Україні доби середньовіччя й нового часу дають деяке уявлення видання історико-географічного характеру: «Записки о Полтавской губернии» М.Арандаренка, «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» О.Лазаревського, опубліковані матеріали «Генерального следствия о маестностях» кількох лівобережних полків 1729–1731 рр., а також «Опис Новгород-Сіверського намісництва» та «Черниговского наместничества топографическое описание» О.Шафонського, видані вже в наш час описи Київського і Харківського намісництв та Лівобережної України⁹.

Якщо питання історії архітектури України в цілому досліджено досить повно, то стан наукової розробки окремих питань містобудування (розпланування і забудови міст, композиційної ролі та розпланувально-просторового устрою комплексів і ансамблів) на сьогодні не можна визнати задовільним. Праць, які б давали цілісне уявлення про ці процеси, в українському архітектурознавстві зараз бракує. Тому особливої уваги заслуговує монографія російського дослідника Л. Тверського «Русское градостроительство до конца XVII века»¹⁰, де автор «нічого сумняшеся» залічив до «русского» містобудування не тільки Слобожанщину, а й Північне Лівобережжя і навіть Київ. Проте вченому вдалося докладно вивчити розпланувальні системи кількох міст (Путивль, Переяслав, Чернігів), виділити основні типи розпланування і оборонних систем, вперше ввести в науку значний архівний матеріал. Цей напрямок досліджень продовжила його учениця, московська дослідниця Г. Алфьорова. Та ж вада, яку ми зазначили у праці Л.Тверського, притаманна й новішому російському виданню: вже за часів незалежності України в Санкт-Петербурзі 1993–1994 рр. було опубліковано фундаментальний багатотомник «Русское градостроительное искусство», підготовлений ще в «застійні» часи¹¹. Там є розділи про ранньосередньовічне українське містобудування, написані Г. Логвином та Ю. Асєєвим. Ми не маємо серйозних зауважень до цих

⁸Логвин Г. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968; Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — Издание 2-е, дополненное. — М., 1980.

⁹Ці джерела — див.: *Вечерський В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003.

¹⁰*Тверской Л.* Русское градостроительство до конца XVII в.: Планировка и застройка русских городов. — М.-Л., 1953.

¹¹Русское градостроительное искусство. Древнерусское градостроительство. — М., 1993; Русское градостроительное искусство. Градостроительство Московского государства XVI–XVII веков. — М., 1994.

розділів. Є тільки одне запитання: яке відношення мають ці розділи до питоми російського містобудування?

З українських дослідників історію містобудування досліджували Н. Новаковська, В. Ленченко, А. Станіславський, П. Юрченко, М. Цапенко, С. Кілессо, В. Тимофієнко, А. Карнабід, Л. Пляшко, Т. Трегубова, Б. Колосок, а також автор цієї статті. Цій же проблематиці була присвячена й кандидатська дисертація автора «Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.)»¹².

Загалом ми не даємо тут зараз докладного огляду літератури та архівних джерел, дотичних до теми, оскільки це зроблено в наших попередніх публікаціях¹³. Принагідно зазначимо лише важливість для дослідження цих питань монографії М. Цапенка¹⁴, останньої колективної праці з історії містобудування наших російських колег, а також праць автора цієї розвідки, опублікованих протягом останнього десятиріччя¹⁵.

Для вивчення хронологічно віддалених від нас етапів містобудівного й архітектурного розвитку міст важливим, часто — незамінним джерелом є старі картографічні матеріали, які здебільшого фіксують не тільки планіметричні особливості (структура, розпланування) а й природне довкілля, об'ємно-просторову композицію міста й навіть архітектурні характеристики визначних будівель. Особливо це стосується картографічних матеріалів періоду XVII–XVIII ст.

Найдавніші уцілілі картографічні зображення населених місць України пов'язані з діяльністю на наших теренах у середині XVII ст. французького військового інженера Г.-Л. де Боплана. На його 8-аркушевій Спеціальній карті України (1650 р.)¹⁶

¹² Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648–1781 рр.). — Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. — К., 2001.

¹³ Вечерський В. Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССХІ. — Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 18–53.

¹⁴ Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. — М., 1967.

¹⁵ Вечерський В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, част. 1. — К., 1996. — С. 105–121; Плани міст Гетьманщини й національне містобудування // Пам'ятки України: історія та культура. — 1996. — № 2. — С. 66–77; Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К., 2001; Містобудівний розвиток Глухова в контексті історії українського містобудування // Архітектурна спадщина України. — Вип. 5. — К., 2002. — С. 115–131.

¹⁶ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып. 2. — Табл. II, IX, XXV, XXVI.

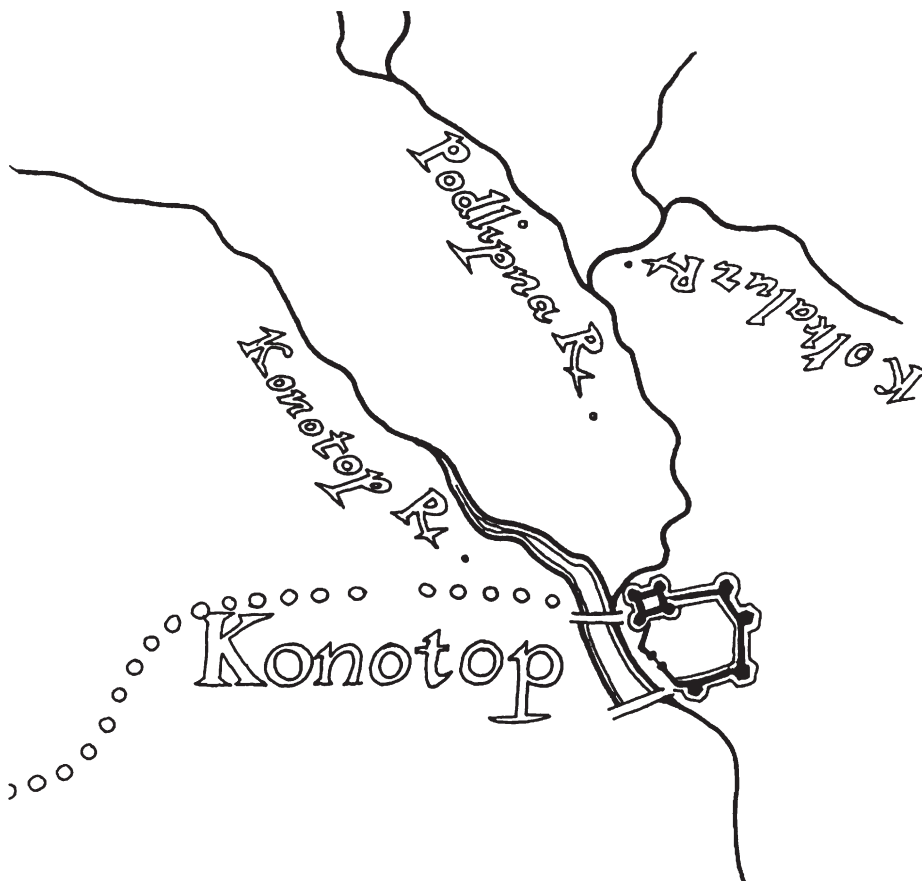

Рис. 1. Зображення Конотопа на Спеціальній карті України Г.-Л. де Боплана 1650 р.

схематично показані плани багатьох поселень, у т. ч. Лівобережжя, зокрема Чернігова, Переяслава, Конотопа, Ромен, Полтави, Кобеляк, Кременчука, Голтви, Хорола, Лютеньки, Лубен, Гадяча, Лохвиці та багатьох інших. Незважаючи на те, що під час перебування в Україні, як доведено нашими дослідженнями¹⁷, Боплан у Північному Лівобережжі побувати не зміг, проте структуру таких міст, як, приміром, Конотоп чи Ромни, він показав напрочуд правильно. Така точність дозволила нам висловити припущення, що при складанні своїх карт Боплан користувався якимись картографічними матеріалами 1630–1640-х рр., які не дійшли до нашого часу. Окрім того, в літературі трапляються відомості про втрачені картографічні документи XVII ст., такі як план Чернігова 1619 р.

Унікальним картографічним документом кінця XVII ст. є «Чертеж Обоянскої провинції» (точно не датований, зберігається у РДВІА), що зображує в схематичному вигляді річкові

¹⁷ *Вечерський В.* Чи бував Боплан у Новгороді-Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура. — 1995. — № 1. — С. 164.

системи Сейму і Псла з численними допливами та розпланувальні схеми укріплених середмість Путивля, Недригайлова, Колонтаєва, Суджі, Миропілля, Обояні і Яблунова¹⁸. Порівняння з тогочасними текстовими джерелами («розписними списками» другої половини XVII ст.) показує, що на цих планах точно відтворено структуру укріплень, кількість фортечних башт (глухих і надбрамних) і, попри схематичність зображення, достовірно показані церкви і важливіші «казенні» будівлі.

Докладні плани міст у Наддніпрянщині й на Лівобережжі почали складатися тільки з початку XVIII ст. для потреб централізованої московської влади. В допетрівській Московії задовольнялися словесними описами «строельних книг» і «розписних списків» та рисованими планами, що подавали об'єкти в своєрідній аксонометричній проекції. Розвиток на наших теренах картографії на базі інструментальних методів пов'язаний із діяльністю західних військових інженерів на російській службі.

Проте нині для нас найбільшу джерельну вартість мають старовинні гравіровані плани, а також рисовані плани, виконані в традиціях старої московської картографії, оскільки вони виразніше інформують про об'ємно-просторові характеристики населених місць, їх окремих будівель та комплексів. До таких унікальних документів належать «Абрис Чернігівський» 1706 р., план Полтави Івана Бишева 1722 р. та серія планів Глухова 1724 р.

Перша відома нам серія топографічних планів міст Лівобережжя й Наддніпрянщини пов'язана з подіями Північної війни і бойовими діями в Україні впродовж 1708–1709 рр. Для ефективного застосування артилерії російській армії знадобилися точні інструментальні плани гаданого театру воєнних дій. Тому перші топографічні плани Полтави були складені російськими генералами, іноземцями за походженням — Аллартом і де Фером («План Старої і Нової Полтави»). У рік Полтавської баталії було виконано дуже багато, можливо не один десяток планів із зображенням Полтави. Більшість з них втрачено за різних обставин. До цієї ж доби належить і план містечка Коломак 1723 р., який за манерою виконання дуже нагадує «План Старої і Нової Полтави» 1709 р.

Наступна серія планів українських міст пов'язана з їх реконструкцією після Північної війни. Результати цих робіт зафіксовано на двох недатованих планах Полтави, виконаних близько 1730 р. інженер-прапорщиком Василем Кутузовим. В аналогічній графічній манері, але набагато ретельніше, виконано план Переяславської фортеці 1727 р. Захарія Зибіна. Складений під час реконструкції укріплень 1739 р. «План Переяславської фортеці» охоплює більшу територію і показує «Переяславскую главную крепость» і «Переяславский Черкасский город». У той же час виконувалися фіксаційні плани старих козацьких укріплень,

¹⁸ РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 27. — Спр. 6.

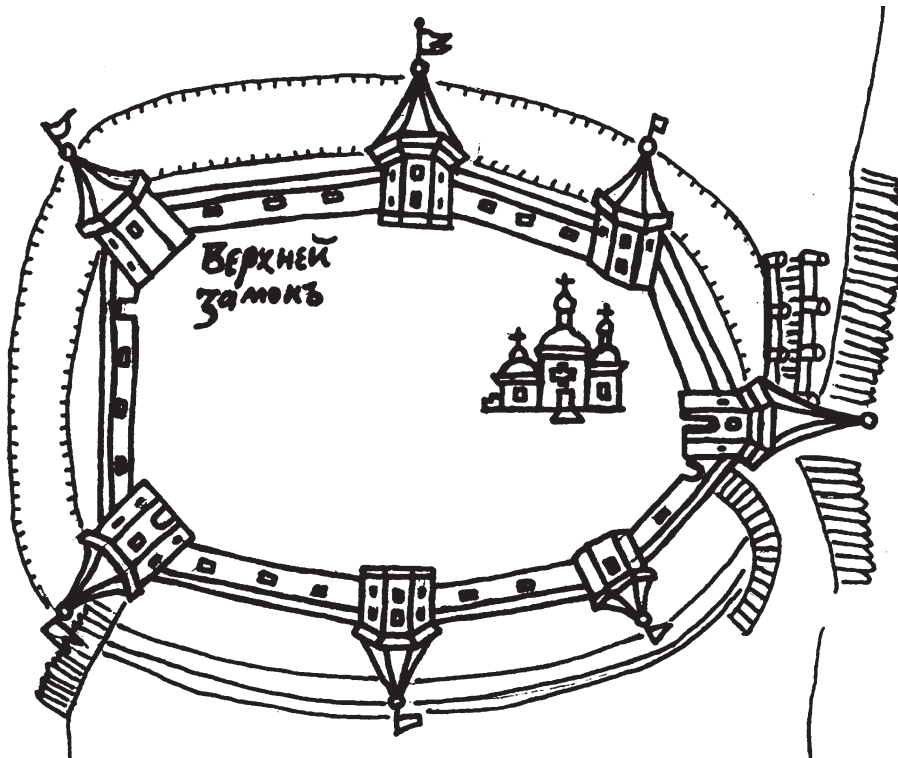

Рис. 2. Чернігівський замок у 1706 р. Фрагмент «Абрису Чернігівського».

прикладом чого є план містечка Ліпляєва 1741 р. Приблизно тоді ж, у 1740-х рр., зроблено найдавніший з відомих нам планів полкового міста Прилуки (точно не датовано). Цей план має обширну легенду, яка стане характерною для планів наступного етапу — середини XVIII ст. У ній перераховано всіх власників садиб на терені міста, що зумовлено не тільки фіскальними потребами (для збирання податків), а й необхідністю підрахувати, скільки садиб і які саме можуть підлягати знесенню в разі розширення чи модернізації міських укріплень. За таким же принципом в 1750–1760-х рр. були складені плани Глухова, Стародуба, Гадяча, Лубен у супроводі легенд на 600–700 позицій, які нині становлять безцінне джерело знань про тогочасні міста.

Наступна, якісно відмінна від попередніх, серія планів пов'язана з діяльністю в Україні видатного фортифікатора Данила Дебоскета (де Боскета). Найраніший підписаний ним у чині інженер-майора план Переяслава відзначається повнотою інформації. У 1740-х рр. під керівництвом Д. Дебоскета провадилися широкомасштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпряниці і Північного Лівобережжя, укріплень полкових і сотенних міст. Їх знімали на плани. При цьому з максимальною точністю фіксували реальну ситуацію, оцінювали топографічні чинники. Тому всі плани фіксують як наявний стан, так і проектні пропозиції. Плани склалися за єдини-

ми вимогами: показувалися всі особливості топографії, лінії укріплень і їх найважливіші елементи, квартали забудови, головні споруди. Все це подавалося технікою відмивки з розтушовкою, зрідка відтінялося штрихуванням. На тому ж кресленнику тонкими лініями малювалися обриси укріплень, якими вони мали стати після реконструкції. Таким чином були розроблені фіксаційно-проектні плани Глухова, Чернігова, Козельця, Ніжина, Яготина, Любеча, Гадяча, Градизька, Ліпляєва, Басані, Борисполя, Орлика, Кременчука, Лубен та багатьох інших міст. Саме з цієї серії походить перший відомий на сьогодні план Новгород-Сіверського 1746 р. Автором плану є кондуктор Василь Ієвлєв. Його відмінність від серії дебоскетових планів полягає тільки у відсутності візи Д. Дебоскета¹⁹.

У 1770-х рр. радикально змінюється призначення міських планів. Якщо перед тим вони слугували виключно цілям фортифікації, то після опублікування 25 червня 1763 р. указу імператриці Катерини II «О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов, по каждой губернии особо» вони перетворюються на розпланувальні місторегулюючі документи. Головне завдання планів 1770–1780-х рр. полягало в максимально точній фіксації наявного стану міст, бо на основі цих документів опрацьовувалися перші проекти кардинальної реконструкції стародавніх містобудівних структур. Завдяки таким заходам імперської адміністрації ми маємо докладні плани Чернігова 1772, 1776 та 1778 рр., Ніжина 1773 р., Глухова 1776 і 1778 рр. та низку інших²⁰.

Оригінальністю, значною джерельною цінністю та високою графічною культурою вирізняється рисований «План уездного города Борзны», виконаний 1782 р. майором Лорнеєм. План має докладну легенду, в якій перелічено «знатнейшие дворы владельческие», а зображення хат подано різними умовними знаками, залежно від соціального стану власників.

Після адміністративної реформи 1780-х рр., яка покінчила з автономією підросійської України і привела до створення двох намісництв — Чернігівського і Новгород-Сіверського, близько 1784 р. були виконані їх ілюміновані, великоформатні карти, по периметру яких були розташовані схематичні плани губернських і повітових міст у малому масштабі²¹.

¹⁹ Про всі ці плани докладніше — див.: *Вечерський В.* Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // *Архітектурна спадщина України.* — Вип. 3, част. 1. — К., 1996. — С. 105–121.

²⁰ РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22813, 22814; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 591; РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 22771; РДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 21865; Ф. 418. — Оп. 1. — Спр. 590.

²¹ НБУ ім. Вернадського. — Відділ картографії. — Од. збереження 23439, 23440.

Плани губернських і повітових міст входили до складу численних «Атласів» та «Описів» намісництв і губерній, що виконувалися в останній чверті ХVІІІ ст.²² У 1802 р. у зв'язку з розмежуванням утвореної 1796 р. Малоросійської губернії на дві — Полтавську й Чернігівську — було виконано «Атлас Малоросійської губернії»²³. На окремих аркушах у прямокутних рамках з гербами міст розміщено їхні ілюміновані плани з орієнтацією, мірилом та експлікацією. Завдяки більшому формату тут докладніше, ніж у попередній серії, показано підоснову, розпланування і забудову. У серію входять плани Полтави, Миргорода, Гадяча, Лохвиці, Хорола, Ромен, Пирятина, Зінькова, Лубен, Переяслава, Прилук, Чернігова, Ніжина, Сосниці, Новгород-Сіверського, Конотопа, Кролевеця, Козельця та інших поселень.

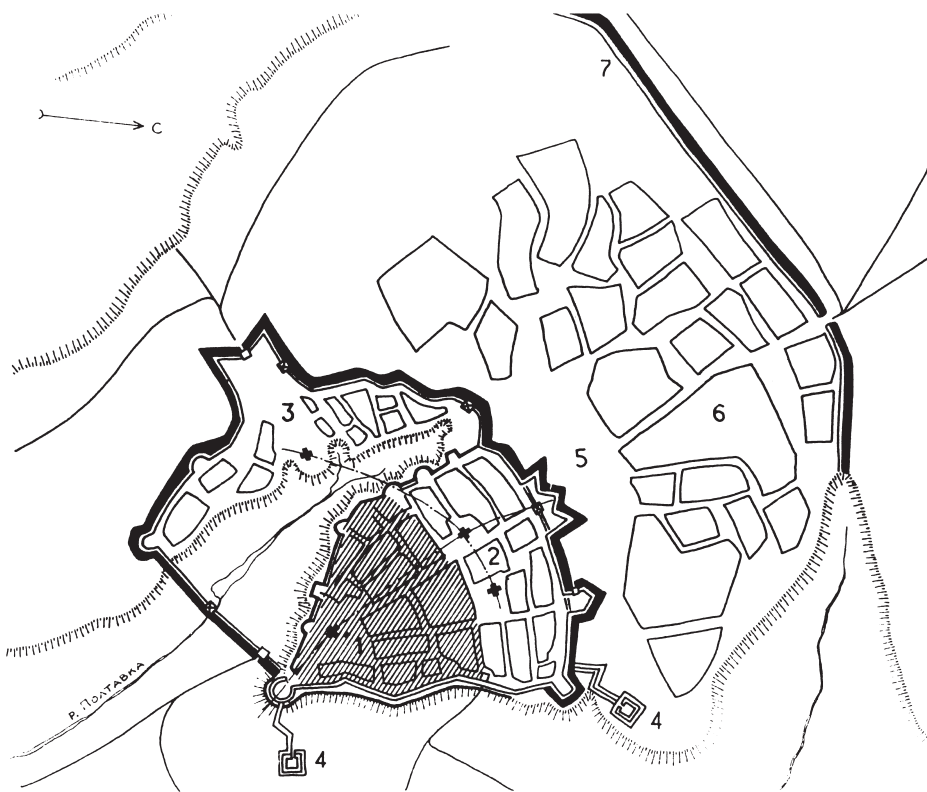

Рис. 3. План Полтави на початку ХVІІ ст. Реконструкція автора:

- 1 — стародавнє городище; 2 — стара Полтава; 3 — нова Полтава; 4 — редути;
5 — еспланада; 6 — передмістя; 7 — зовнішній вал з ровом

²² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — К.: Тип. ун-та, 1851.; Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст. — К., 1989; Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. — К., 1997.

²³ РНБ. — Відділ рукописів. — Ф. 40. — Спр. 447.

То були останні плани, які фіксували містобудівну ситуацію, що утворилася в XVII-XVIII ст. Всі пізніші плани міст підросійської України демонструють нам або ж проекти їх перепланування, виконані в губернських креслярнях чи в Петербурзі (серед цих проектів зустрічається багато не реалізованих, зокрема по Путивлю, Полтаві, Новгороду-Северському, інших містах), а також результати втілення в життя цих проектів. Значний джерельний інтерес становлять серії планів 1786, 1803 та 1805 рр., на яких пунктирними лініями позначено старі розпланувальні елементи, а суцільними лініями з заливкою — розплановані нові вулиці й квартали, більшість з яких дотривали до наших днів. Така «прив'язка» старих розпланувальних елементів до новітньої мережі розпланування дозволяє виконати з високим ступенем вірогідності ретроспективні реконструкції містобудівних структур на сучасній інструментальній підоснові.

У 1840-х рр. було опрацьовано нову серію проектних планів міст, які дещо скоригували абстрактну геометричну мережу вулиць, запроектованих у попередній серії проектних планів, краще враховували топографію й місцеві умови, а головне — докладно позначали парцеляцію і забудову.

У другій половині XIX ст. повітові землеміри й губернські межові контори складали численні землевпорядні плани, у т. ч. й міст, з точним розмежуванням земель. Ці плани дозволяють судити про ступінь реалізації проектів перепланувань міст, розроблених наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

При вивченні картографічних матеріалів по містах України за період XVII-XIX ст. впадає в око нерівномірність у повноті представлення різних населених пунктів: по деяких сотенних чи заштатних містечках відомі тільки поодинокі плани (Любеч, Батурин). Натомість по Чернігову, Глухову, Путивлю, Переяславу збереглося надзвичайно багато планів, які дозволяють буквально по роках простежити містобудівну еволюцію цих поселень.

Наша авторська гіпотеза щодо розвитку містобудівного мистецтва Північного Лівобережжя ґрунтується на припущенні, що відродження і розвиток поселень цього краю в XVI-XVII ст. відбувалися на основі містобудівних традицій Княжої доби. У цьому полягає деяка відмінність від синхронних містобудівних процесів в інших регіонах, таких як Галичина, Волинь і Поділля, де спадщина Київської Русі була опосередкована західними впливами. Саме у відродженні на новому етапі давньоруських містобудівних традицій, а не в запозиченні містобудівних норм із чужих країв, слід вбачати ренесансні тенденції в містобудуванні XVII ст. на Лівобережній Україні. Значно пізніше на ці традиційні містобудівні структури шляхом реконструкцій наклалися деякі розпланувальні моделі західного походження, які, проте, не стали визначальними для містобудівного устрою поселень.

У цілому, такі складові містобудування як принципи освоєння ландшафту й розташування сельбища, структура, система укріплень, розпланування, об'ємно-просторова композиція у містах Лівобережжя в основному сформувалися до кінця XVII ст. і з того часу лише зазнавали реконструкцій різного ступеня радикальності. При цьому розуміння міста в Україні (як самоврядної спільноти) різко відрізнялося від розуміння міста в Московському царстві (як державної власності), що знайшло свій вияв як у розпланувальній структурі, так і в об'ємно-просторовій композиції. Спадкоємність містобудівних традицій визначалася сталістю суспільних відносин, що зумовлювала стабільність таких параметрів як структура міста, шляхи і межі (розпланування, парцеляція), архітектурні доміанти та акценти, системи відкритих і закритих просторів та візуальні взаємозв'язки. Це і є той каркас, який при зміні «містобудівної тканини» (забудови) забезпечував «тожсамість» кожного конкретного містобудівного утворення.

Містобудування на Лівобережжі має стародавні витoki. Укріплені поселення (скіфські городища) існували тут ще у I тисячолітті до н. е. (Басівка, Більськ, Зелений Гай, Полтава, Чернігів, середня течія р. Десни). До найархаїчніших пам'яток містобудування краю, окрім городищ, належать давні вали, у т. ч. так звані Змієві, селища, сліди колишнього функціонального зонування, розпланування, трасування вулиць і шляхів. Найдавнішою добре збереженою пам'яткою оборонного будівництва є Більське городище VIII–III ст. до н. е. на межі сучасних Полтавської та Сумської областей, площею близько 4 тис. га, що має складну багатодільну фортифікаційну систему. Інші відомі на Лівобережжі скіфські городища також мають багатодільну структуру укріплень (Басівське городище)²⁴.

Поселення слов'янського часу (VIII–IX ст.) поділяють на укріплені (городища), неукріплені (селища) та укріплені городища, оточені неукріпленим сельбищем. Більшість ранньослов'янських поселень мали розвинену систему дерев'яно-земляних укріплень. Вони відомі вздовж річок Ворскли, Десни, Псла, Ромна, Сейму, Сули та їх допливів. Городища, як правило, розміщалися на високих берегах річок (урочища Замок у Лубнах, Новгороді-Сіверському, Ромнах; урочище Городище або Іванова гора в Полтаві). Неукріплені селища простягалися вздовж річкових берегів на надзаплавних терасах на 1,5–2 км. Для поселень роменської культури по річках Сулі і Пслу характерне сполучення невеликого укріпленого ядра і обширних неукріплених селищ навколо (городище Монастирище у Ромнах).

²⁴ Містобудування на Полтавщині // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 556; Оборонне будівництво на Полтавщині // Там само. — С. 604.

Свого розквіту містобудування в цьому краї досягло в епоху Київської Русі. Міста виникали кількома шляхами, а саме на базі: родових городищ; будівництва нових фортець; зростання ремісничих поселень навколо феодальних замків, погостів, становищ князівського полюддя.

Першими у джерелах згадано Любеч (882), Переяслав і Чернігів (907). Близько 988 р. київський князь Володимир Святославич для захисту і заселення земель «нача ставити городи по Десні й по Вострі й по Трубешеві й по Сулі... й насели гради». З XI ст. у літописах згадуються міста: Листвен (1024), Сновськ (1068), Снятин (1069), Новгород-Сіверський (1079), Хорол (1084), Варин (1085), Прилук, Пісочин (1092), Голтва (1095), Горошин (1096), Городець на Вострі (1098), Морівійськ (1139), Путивль (1146), Всеволож, Глібль, Носов, Уненеж, Біла Вежа (всі — 1147), Блистовит (1151), Березний, Глухів, Гюричев (всі — 1152), Хоробор (1153), Пирятин (1155), Оргощ (1159), Лтава (1174), Лукомль (1179), Сосниця (1234) Лохвиця (1320). На сьогодні у межах Чернігівської та Полтавської областей відомо понад 120 давньоруських городищ та кілька десятків селищ. Близько 40 з них ототожнюються з літописними містами²⁵.

На Переяславщині містобудування мало порубіжний, оборонний характер. Найзначнішим містобудівним утворенням того часу була Посульська оборонна лінія, у складі якої налічувалося понад 40 фортець і вздовж якої розташовувалися більшість літописних міст. Оскільки всі міста порубіжжя, за винятком Переяслава, були невеликими, то структура їх була дводільною — дитинець+посад (Дубниця, Лтава, Ромен). Іноді посад оточувався оборонним валом (Лукомль), а здебільшого лишався неукріпленим. На вибір місця для поселення і його розвиток впливала природна підоснова: дитинці більших поселень, як правило, розміщали на високих мисах при злитті річок (Лтава, Лубен, Лукомль, Ромен). Сельбище розвивалося вглиб плато, де формувалися окольний град і посад. Аналогічно використовувалися особливості рельєфу й при розміщенні міста у рівнинній місцевості на надзаплавних терасах (Переяслав). Найпоширенішими були два типи містобудівних структур:

півкруглий тип, коли дитинець одним боком прилягав до ріки, а навколо нього півкільцем розташовувався посад (Лубен, Прилук);

секторний тип: дитинець на мису, посад — віялом від нього на плато (Лтава, Переяслав, Ромен).

Для обох цих містобудівних структур характерний строгий моноцентризм.

²⁵ Містобудування на Чернігівщині // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 457–460; Містобудування на Полтавщині // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 556–457.

В умовах складного рельєфу на пагорбах і в долинах формувалися відокремлені частини сельбища, найчастіше неукріплені — кінці. Головні вулиці пролягали вздовж водорозділів, зв'язок між районами міста здійснювався по тальвегах. У міру розширення міста сельбище оточувалося смугою укріплень. У найбільших містах на початку XIII ст. кількість укріплених частин досягала 4 (у Чернігові — Дитинець, Град, Окольний град, Третяк)²⁶. При розташуванні поселень на рівнині дитинець розміщувався на найвищих позначках у неприступних місцях, оточених річками та болотами (Березий, Всеволож, Листвен, Оргоц, Сосниця). Посади містилися концентрично, відповідно до рельєфу і конфігурації водних басейнів; лишалися без укріплень (Оргоц), або оточувалися земляним валом (Новгород-Сіверський, Сосниця).

Адміністративно-політичні, оборонні й культові функції зосереджувалися у дитинці, який мав найпотужніші укріплення. Другим важливим осередком міста був торг, що розміщався на посаді або в окольному граді, здебільшого перед однією з брам дитинця. Навколо окремими осередками селилися купці, дружинники, ремісники. Незважаючи на високу щільність забудови у центрах (Чернігів — 10 жител на 240 м²), забезпечувалися протипожежні розриви, прозорість забудови, можливість проглядати місто наскрізь, з будь-якої точки бачити дитинець і собор.

Загалом, усі укріплені поселення краю поділяють на остроги, городки та гради (городи). Острог — це укріплення другорядного значення, однодільне, площею 0,5–2,0 га, здебільшого овальної форми в плані, оточене ровом та земляним валом з палісадом (тином, частоколом, так званою «острожною стіною» або «стоячим острогом»). Навколо могли розміщатися неукріплені посади (Дубниця, Морівійськ, Оргоц, Снятин). Городок — це укріплення з дводільною структурою: до дитинця або «днешнього граду» прилягав окольний град або посад (Березний, Блестовит, Глухів, Лукомль, Сосниця). Град — найбільше поселення з багатодільною структурою укріплень, які розміщалися концентрично (Новгород-Сіверський, Переяслав, Чернігів). З XI ст. укріплення градусів доповнили оборонні монастирі (Єлецький Успенський монастир у Чернігові, Спаський монастир у Новгороді-Сіверському).

При розташуванні й трасуванні укріплень найповніше використовувалися оборонні вигоди топографії — освоювалися ландшафтні доміанти і посилювалися природні рубежі.

²⁶ Казаков А., Коваленко В., Моця А. Чернигов и Новгород-Сиверский в эпоху «Слова о полку Игореве» // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. — К., 1988. — С. 57–58.

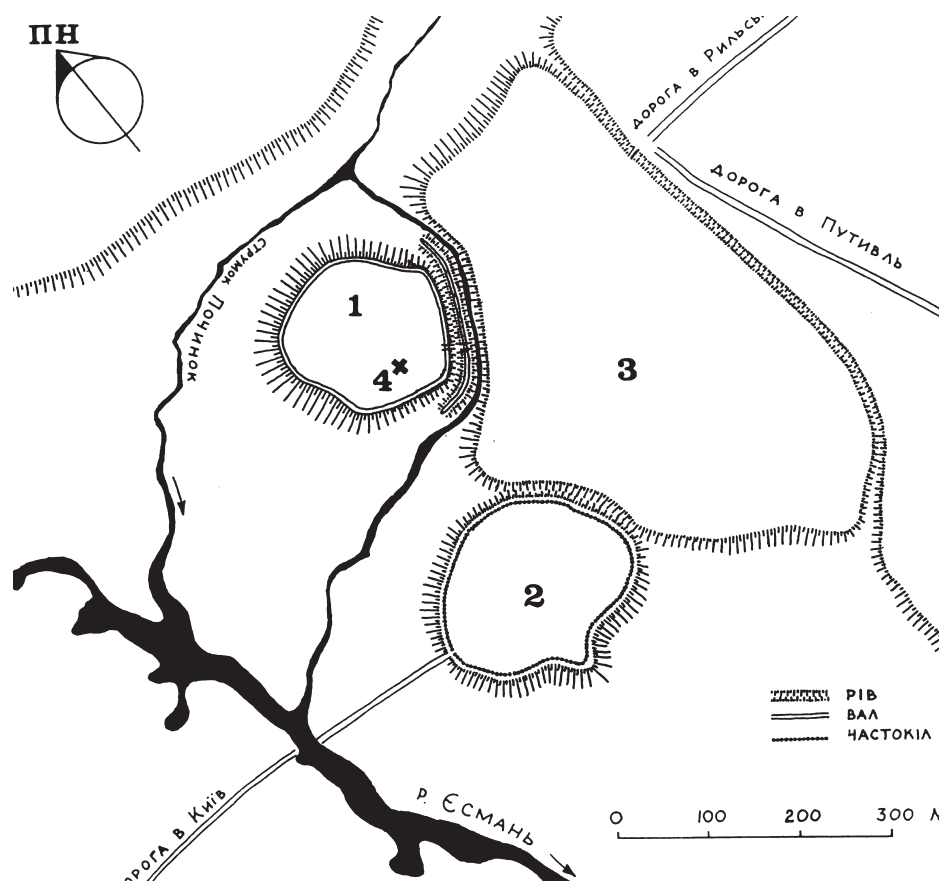

Рис. 4. Структура Глухова у 1654 р. Реконструкція автора:
 1 — замок; 2 — укріплений двір О. Пісочинського; 3 — слобода, оточена ровом;
 4 — Михайлівська церква

Теоретичною основою давньоруського містобудування був, вірогідно, «Закон градський», виявлений у складі «Мірила Праведного» XIII ст. та «Кормчих книгах» XII–XIII ст., за яким заборонялося порушувати закладену при заснуванні міста просторову систему різними перебудовами, вимагалось дотримання модуля у ширині ділянок, вулиць, розмірах споруд. Закон передбачав прозорість забудови з відкритими видами на архітектурні доміанти та навколишній ландшафт²⁷.

Внаслідок монголо-татарського погрому та пізнішого захоплення українських земель Литвою і Польщею, появи у південно-українських степах різних татарських орд, землі Лівобережжя пустіють, зникаючи на півдні з Диким Полем. Повсюдно спостерігається занепад міського життя. Багато поселень припинило існування. Їхні укріплення були зруйновані.

У XV–XVI ст. міста цього краю починають поступово відроджуватися на давніх городищах, іноді зберігаючи старе розпла-

²⁷ Алферова Г. В. Русские города XVI–XVII веков. — М., 1989. — 216 с.

нування. Заселення та економічне відродження краю посилюється у другій половині ХVІ — на початку ХVІІ ст., коли пішла нова хвиля української колонізації на Лівобережжі, рушійною силою якої було козацтво. Головними шляхами колонізації були річки. Мережа населених пунктів спиралася на лісові масиви, які давали захист від татарських нападів. Освоєння території починалося з бортних угодів, зимівників, хуторів і слобід. Більшість із них засновувалися на стародавніх городищах з огляду на вигоди їх топографічного розташування. Проте до кінця ХVІ ст. мережа поселень у Південному Лівобережжі була розрідженою і нестабільною. На початку ХVІІ ст. частково колонізовані землі Лубенщини захоплюють магнати Польсько-Литовської Речі Посполитої — Вишневецькі, Байбузи, Казановські та інші. Вони засновують свої замки й містечка, яким надають Маґдебурзьке право. Найбільшими містами Полтавської Лубенщини були Лубни (Лубен) і Ромни (Ромен), у яких налічувалося кількасот дворів і були збудовані потужні укріплення²⁸. Карти Київського воєводства, складені Ґ.-Л. де Бопланом у 1650-х рр., показують досить густу мережу населених пунктів по річках Ворсклі, Пслу, Сулі, Удаю, Хоролу. Багато з цих поселень зображені уфортифікованими, тому що в умовах постійної боротьби з татарськими нападами більшість із них мали дерев'яно-земляні укріплення²⁹.

У північній частині регіону значна активізація процесів містобудування відбулася у ХVІІ ст., коли засновано Батурин (перша згадка 1625), Красне, Монастирище, Глухів (початок ХVІІ ст.), Кролевець (1601), Нові Млини (1630), Конотоп (1635).

Теоретичною основою містобудування у ХVІІ ст. була праця О. Радишевського «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (1621), окремий розділ якої присвячено містобудуванню³⁰. Основні санітарні, протипожежні норми й правила фортифікації, що частково діяли на Лівобережжі у ХVІ–ХVІІ ст., було закріплено в московському «Соборном уложении» (кінець ХVІ ст.). Архітектурна форма міста була канонізована й ідеологічно осмислена Православною Церквою у «Требнику» Петра Могили (1646).

Після національно-визвольної війни 1648-1654 рр. на всьому Лівобережжі склався новий військовий адміністративно-територіальний поділ на полки та сотні. Будівництво розгорталось

²⁸ Лазаревский А. М. Полтавщина в ХVІІ в. // Киевская старина. — 1891. — № 9. — С. 357-374; Лубенщина и князя Вишневецкие // Киевская старина. — 1896. — №1. — С. 115-127; № 2. — С. 209-229; № 3. — С. 334-357.

²⁹ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып. 2. — Табл. II, IX, XXV, XXVI.

³⁰ Михайлов О. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки. — СПб., 1777. — Ч. 1.

передусім у полкових і сотенних містах, які ставали центрами ремесла й торгівлі. Загальною тенденцією стає збільшення площі міст, ускладнення їхньої структури й об'ємно-просторової композиції, поява нових архітектурних домінант.

При побудові нового міста фортеця, посад і слободи розпланувалися й забудовувалися одночасно за заздалегідь розробленим проектом, орієнтуючись на усталені зразки. Частіше застосовувалася прямокутна форма плану міста (Козелець, Короп, Сосниця). Структура більшості поселень протягом XVII ст. зберігала традиційну тридільність: фортеця-посад-слобода. У деяких містах структура ускладнювалася «отводними острогами» та замками феодалів (Борзна, Новгород-Сіверський, Сосниця). Найскладнішу п'ятидільну структуру мав Чернігів. Невеликі поселення мали дводільну структуру: замок+слободи. Витримувалася ієрархічність композиції. Центр міста (замок, фортеця) завжди розташовувався на найвищих позначках рельєфу. Застосовувалися два основних типи композиції: моноцентричний, коли домінанти зосереджувалися у центрі (менші міста — Березна, Прилуки, Сосниця); поліцентричний (значні міста — Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів). В останньому типі важливу роль відігравали домінанти, що відзначали центри розпланувальних районів, а також монастирі, які були самостійними містобудівними ансамблями (Борисоглібський, Єлецький Успенський, Троїцько-Іллінський монастирі у Чернігові, Благовіщенський і Введенський монастирі у Ніжині, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, Любецький Антоніївський монастир у Любечі).

Ступінь дослідженості міст Північного Лівобережжя дозволяє скласти уявлення про загальні принципи й особливості містобудування XVII–XVIII ст. При всій різноманітності ландшафтних ситуацій і композиційних вирішень розпланування і забудови чітко простежуються певні закономірності побудови містобудівних утворень: уфортифіковані центри міст локалізувалися на підвищених мисах, здебільшого, на південно-східних їхніх краях (Гадяч, Лубни, Миргород, Полтава, Ромни). Замок або цитадель, як правило, був невеликим за площею (до 2 га), використовувався тільки для військових потреб (Кременчук, Лубни, Прилуки, Ромни, Чернігів). Виняток становили такі міста, як Переяслав і Полтава, в яких замки займали значну територію, у них були квартали забудови й містилися не тільки військово-адміністративні, а й сакральні та громадські центри всієї округи (ратуші, Михайлівський монастир у Переяславі, собор у Полтаві).

До Замку прилягав посад або місто, розташований або на нижчих позначках, або на рівнинному плато за цитаделлю. У другій половині XVII ст. посади полкових і сотенних міст були захищені земляними укріпленнями. Тут, як правило, містилися

головний міський торг, собори (Лубни, Ромни), садиби «значних людей», купців, козаків та ремісників, парафіяльні церкви. Цитадель і місто оточували великі приміські слободи або передмістя, що у XVIII ст. називалися форштадтами. Вони розвивалися у ярах, на надзаплавних терасах, на плато. Типи міських структур лишилися тими ж, що і за княжої доби, але в реальних умовах ускладнилися внаслідок розширення сельбища, переходу до концентричних структур (Зіньків), лінійних (Прилуки) з великою кількістю проміжних типів (Полтава). Моноцентризм містобудівних структур поступово змінився на поліцентризм за рахунок появи виявлених в об'ємних формах центрів розпланувальних районів, монастирів (Полтава, Городище).

У межах укріплених міських центрів розпланування було, як правило, регулярним — порядковим, рідше — радіальним. За межами фортець розпланування було вільним і залежало від форми укріплень, рельєфу, гідрографії. Найбільша густота вуличної мережі й щільність забудови спостерігається у межах укріплень. Натомість для неукріплених слобід та передмість характерна крупна нарізка кварталів, низька щільність забудови, що пояснюється, окрім іншого, ще й особливостями розвинутого на Лівобережжі будного промислу, який вимагав великих територіальних резервів. Вулиці тут ішли вздовж вододілів і тальвегів; у рівнинній місцевості — рівнобіжно берегам акваторій, уздовж яких завжди розміщувалися промислово-виробничі зони. Для зручності комунікації прокладалися радіальні вулиці, орієнтовані на фортечні брами, перед якими розташовувалися один або кілька торговельних майданів. Інколи невеликий торг був і в межах фортеці. В цілому розпланування міст було хоча й ландшафтним, нерегулярним, проте суто функціональним. Основні системи розпланування були такими: порядкова, віялоподібна, гілляста. У невеликих сотенних містечках домінувала одна певна розпланувальна система: порядкова (Ліпляїв) або секторно-радіальна (Глинськ, Пирятин, Ромни). У більших містах органічно сполучалося кілька розпланувальних систем, відображаючи стадійність розвитку цих міст (Гадяч, Глухів, Лубни, Полтава, Прилуки, Ромни). Як правило, порядкове розпланування було у межах фортеці; радіальне — навколо неї, віялоподібне, з переходом у гіллясте — на периферії.

Об'ємно-просторова композиція, що визначалася природною підосною, системою укріплень, структурою та розплануванням, була головним чинником формування своєрідності образу міста. Незалежно від рельєфу — рівнинного чи гористого, суворо витримувалася ієрархічність містобудівної композиції. Центр міста на найвищих позначках рельєфу завдяки фортечним валам й еспланаді був візуально виділений у пейзажі. Тут

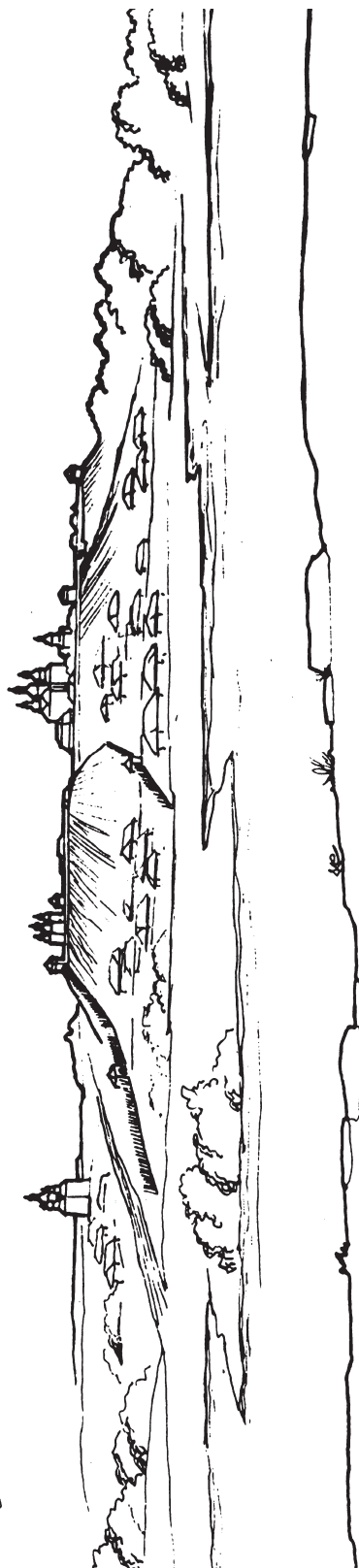

Рис. 5. Панорама Ромен станом на 1770-і рр. Реконструкція автора

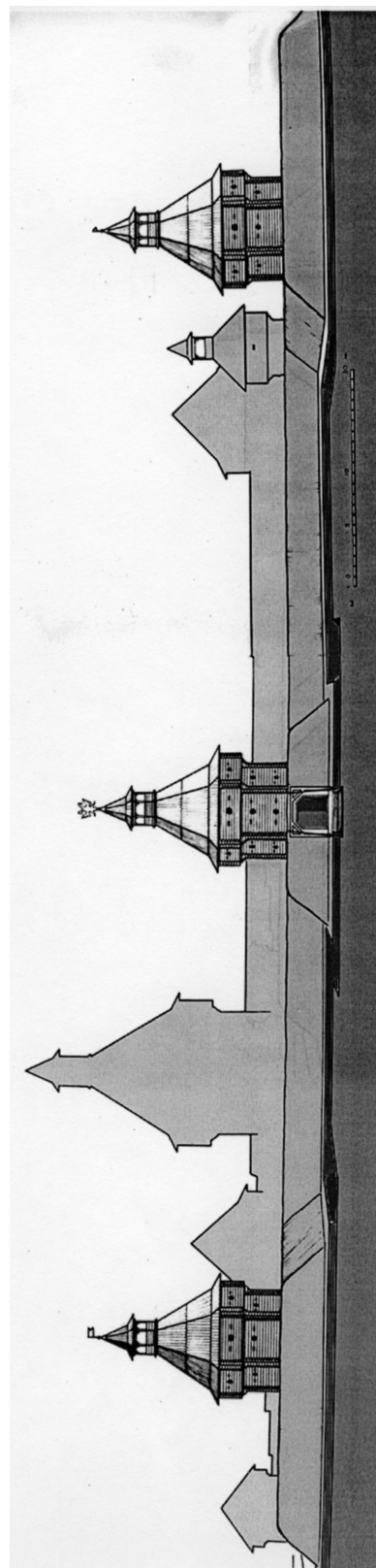

Рис. 6. Укріплення Путивля у 1670-х рр. Реконструкція автора

розміщувалися головні доміанти. Образи головних міських споруд, починаючи з другої половини XVII ст., формувалися на засадах висотних силуетних композицій. У другій половині XVII та XVIII ст. ішов процес заміни дерев'яних містобудівних доміант мурованими, значно більших обсягів. Це були міські й монастирські собори, парафіяльні церкви. При цьому дотримувалися принципу ієрархічності: головні доміанти були масивними, 7–5-верхими (Полтава, Прилуки); другорядні були 1–3-верхими, лапідарних силуетів. Новим явищем у містобудуванні стали у другій половині XVIII ст. величні багатоярусні муровані дзвіниці у Козельці, Переяславі, Полтаві, Чернігові — важливі акценти, що надали нового звучання силуетам міст і монастирів³¹.

Система орієнтації в місті лишалася заснованою на давньоруській традиції: переважали об'ємні орієнтири, прозори у забудові, а не лінійні вісьові перспективи; вулиці й шляхи спрямовувалися на архітектурні доміанти у вигляді бічних перспектив.

Масова забудова у XVII–XVIII ст. була садибною, одноповерховою, дерев'яною. Протягом XVIII ст. забудова у центрах міст поступово ущільнювалася, з'явилися перші кам'яниці (Батурин, Козелець, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Прилуки, Чернігів). У XVIII ст. більшу композиційну роль почали відігравати громадські будівлі (ратуша в Полтаві).

Оборонне будівництво на Лівобережжі у другій половині XVI – першій половині XVII ст. спиралося на давньоруські традиції фортифікації. Вони зумовлювали необхідність враховувати наявну мережу розселення, певні принципи вибору місць для нових поселень, прийоми будівництва башт і стін. Проте у XVI–XVII ст. відбулися кардинальні зміни у військовій справі: розвиток штурмової артилерії призвів до занепаду дерев'яних фортець і розвитку бастионної системи укріплень, у якій дерев'яні споруди мали допоміжне значення.

Після переможної для Росії війни 1763–1774 рр. проти Туреччини, коли державні кордони відійшли далеко на південь, імперія опанувала чорноморське узбережжя і було ліквідовано татарську загрозу, фортеці Північного Лівобережжя втрачають значення і в 1780-х рр. перестають діяти як військові об'єкти. Їхні вали розкопують для виварки селітри, а при переплануванні міст в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. — остаточно зносять. У Глухові, Конотопі, Ніжині, Полтаві, Сосниці, Чернігові по трасах колишніх валів було прокладено нові вулиці та широкі бульвари. Топографічні залишки фортець — городища, рештки

³¹ Докладніше про це див.: *Вечерський В.* Архітектура 2-ї половини XVII — 70-х років XVIII ст. // *Історія української архітектури* / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; За ред. В. Тимофієнка. — К., 2003. — С. 192–243.

валів і ровів збереглися у Батурині, Веприку, Волосківцях, Гадячі, Глухові, Зінькові, Кобеляках, Конотопі, Лубнах, Лукім'ї, Любечі, Миргороді, Ніжині, Нових Санжарах, Полтаві, Ромнах, Хоролі, Чернігові, Чорнухах. До певної міри вони формують сучасний містобудівний устрій центрів цих населених місць. Сліди колишніх укріплень зберегла топоніміка — назви урочищ і вулиць: Вал у Чернігові, Верхній Вал і Нижній Вал у Лубнах, вулиці Валова у Глухові, Козацький Вал і Перекоп у Сумах, Замкові у Гадячі й Пирятині, вулиця Підвальна у Веприку.

У другій половині XVIII ст. на теренах Лівобережжя з'являється цілковито новаторська містобудівна концепція: розпочинається процес реконструкції міст на засадах регулярної класицистичної архітектури. На Україну було поширено указ російської імператриці Катерини II 1763 р. «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо». Але особливості тогочасної військово-політичної обстановки затримали реалізацію цих заходів на півдні краю на кілька десятиріч.

Протягом 1770-х рр. було проведено топографічну фіксацію більшості міст Північного Лівобережжя і розпочато складання перших проектів реконструкції їх. Активізувався цей процес з 1782 р., коли щойно призначені губернські й повітові землеміри розпочали регулярне топографічне знімання міст та складання нових планів. Перепланування заторкнуло, передусім, Кременчук, який у 1765-1783 рр. був центром Новоросійської губернії, а потім — повітовим містом Катеринославського намісництва. Проект перепланування Кременчука складено 1774 р. і до кінця століття реалізовано. Тим же роком датований перший проект регулярного перепланування центру Переяслава. У 1780 та 1783 рр. склалися проекти перепланування Полтави.

У кінці XVIII ст. було затверджено плани Чернігова (1786) та більшості повітових міст. До початку XIX ст. вони були частково реалізовані, проте виявилися їх суттєві недоліки, головним чином внаслідок ігнорування особливостей ландшафту. Тому в 1803-1805 рр. була розроблена друга серія проектів перепланування міст на основі попередньої. 1802 р. було затверджено план Глухова, 1803 р. — Ніжина, 1805 р. — Чернігова, Новгород-Сіверського, Остра, Коропа. Проекти розроблялися у губернських креслярнях за участю архітекторів М. Амвросимова та А. Карташевського й затверджувалися імператором Олександром I³².

У межах Полтавщини найбільшого розвитку реконструктивні й розпланувальні роботи набули після того, як 1802 р. Полтава стала губернським центром. Було організовано губернську крес-

³² Плани міст Чернігівщини // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 628–631.

Містобудівне мистецтво Північного Лівобережжя Х-ХІХ ст.

Рис. 7. Проектний план Ромен 1803 р.

лярню, яка одразу ж стала розробляти перші проекти. Із найбільшою повнотою нові містобудівні засади, що передбачали чітке функціональне й просторове зонування території, регулярну побудову вуличної мережі з розподілом площ на соборні, торгові й адміністративні, виразність домінуючих громадських будівель, були реалізовані в проекті перепланування Полтави 1803 р.³³ Того ж року розроблено плани Ромен і ще кількох міст. На складну топографію накладалася абстрактна вулична мережа. Але робилося це не механічно, а з деяким урахуванням таких реалій, як трасування ліній укріплень, вулиць і шляхів, розташування соборів і монастирів, деяких інших капітальних будівель. 1805 р. розроблено плани Лубен, Миргорода, Хорола та інших повітових і заштатних міст. 1810 р. затверджено новий план Переяслава. Авторами всіх цих проектів були губернський архітектор М. Амвросимов і його помічник Ф. Плотніков; пізніше до роботи підключився А. Карташевський³⁴. За їхніми проектами з використанням альбомів «зразкових фасадів», які регулярно надходили зі столиці, протягом перших десятиріч XIX ст. у губернському і всіх повітових містах будували остроги, присутствені місця, народні училища, шпиталі тощо. При цьому відповідно до «зразкових проектів» уніфікувалися не тільки фасади будинків, а й навіть малі архітектурні форми.

Таким чином на зміну попереднім органічним містобудівним структурам з початку XIX ст. утверджується принцип регулярного, централізованого, упорядкованого міста. Ідея регулярності розумілася як засіб спрощення орієнтації в місті, упорядкування розпланувальної структури, уніфікації забудови. Для кожного міста наперед обирався певний розпланувальний прийом, а ступінь складності визначався кількістю населення та площею сельбища. Для повітових і позаштатних міст використовувалися єдині розпланувальні прийоми. Здебільшого це була ортогональна мережа вулиць у традиціях античної еллінської, так званої Гіпподамової системи (Городня, Любеч, Путивль), зрідка — регулярна віялоподібна (Козелець, Остер). Але Гіпподамовою системою вирішувалися і деякі більші міста — Переяслав, Прилуки. Такі міста, як Лубни, Ніжин, Новгород-Сіверський, Полтава, Ромни, Чернігів вирішувалися кількома прийомами з прив'язкою нових вулиць до вже існуючих вуличних трас. Прямолінійні вулиці орієнтувалися на архітектурні доміанти (вісьова перспектива); з'явилися замкнуті перспективи. Тим самим завершився перехід від давньоруської ландшафтної системи орієнтації до лінійно-вісьової, за принципом вулиця-коридор. Головні

³³ Полтави плани // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 704–706.

³⁴ Плани міст Полтавщини // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 675–678.

площі здебільшого розпланувалися ближче до берегів річок. Загальним недоліком цих розпланувальних систем було ігнорування локальних особливостей ландшафту.

У тогочасних містобудівних нормах були детально розроблені протипожежні вимоги, такі як необхідність влаштовувати брандмауери, розриви між будинками, заборона вкривати дахи соломною. Санітарні вимоги передбачали винесення за місто цвинтарів і виробничих об'єктів. Квартали у центрах міст виділялися під муровану забудову, а на периферії — під дерев'яну. Нормувалася ширина вулиць: головних — 10 сажнів, другорядних — 5 сажнів.

З початку ХІХ ст. прийоми розпланування міст стали дещо різноманітнішими, ніж у ХVІІІ ст.: створювалися анфілади площ (Глухів, Чернігів), великого значення надавалося озелененню — створювалися бульвари й парки. Серія проектів перепланування 1802–1805 рр. була здійснена лише частково через слабкий економічний стан більшості міст. 1836 р. почалося розроблення третьої серії проектів. Тоді більше уваги стали надавати вивченню інженерно-геологічних, гідрологічних умов території, повніше враховувалася наявна забудова, точніше намагалися визначити перспективи розвитку поселень. За зразок правили проекти, розроблені для Київської губернії архітектором В. Гесте. Але у зв'язку з передачею цієї роботи повітовим землемірам фаховий містобудівний рівень реалізованих планів дещо знизився, а розпланування звелось до механічного прирізування нових прямокутних кварталів у рамках існуючої містобудівної схеми (Полтава, Прилуки, Ромни).

У результаті здійснення цих заходів на середину ХІХ ст. центральні частини більшості міст було переплановано. Виняток становлять тільки деякі позаштатні міста, які зберегли ландшафтне розпланування ХVІІ ст. (Батурин). Околиці міст, колишні слободи (форштадти) у багатьох випадках перепланувати не вдалося, і старі криволінійні вулиці підключили до регулярного розпланування центрів.

Нове регулярне розпланування призвело до змін об'ємно-просторової композиції: завдяки знесенню оборонних ліній розкрилися панорами ансамблів історичних середмість (Глухів, Лубни, Миргород, Ніжин, Новгород-Сіверський, Полтава, Прилуки, Ромни, Чернігів). Архітектурні доміанти, як старі, так і новозбудовані, потрапляли у точки перетину вісей кількох вулиць, завдяки чому великий архітектурний ефект досягався невеликою кількістю унікальних споруд (Кременчук, Лохвиця, Переяслав, Полтава, Ромни).

З початку ХІХ ст. рядова забудова була виведена на червоні лінії, з'явилася периметральна забудова кварталів, дещо збільшився масштаб будинків, особливо у центрах Глухова, Конотоп, Полтави, Лубен і Чернігова.

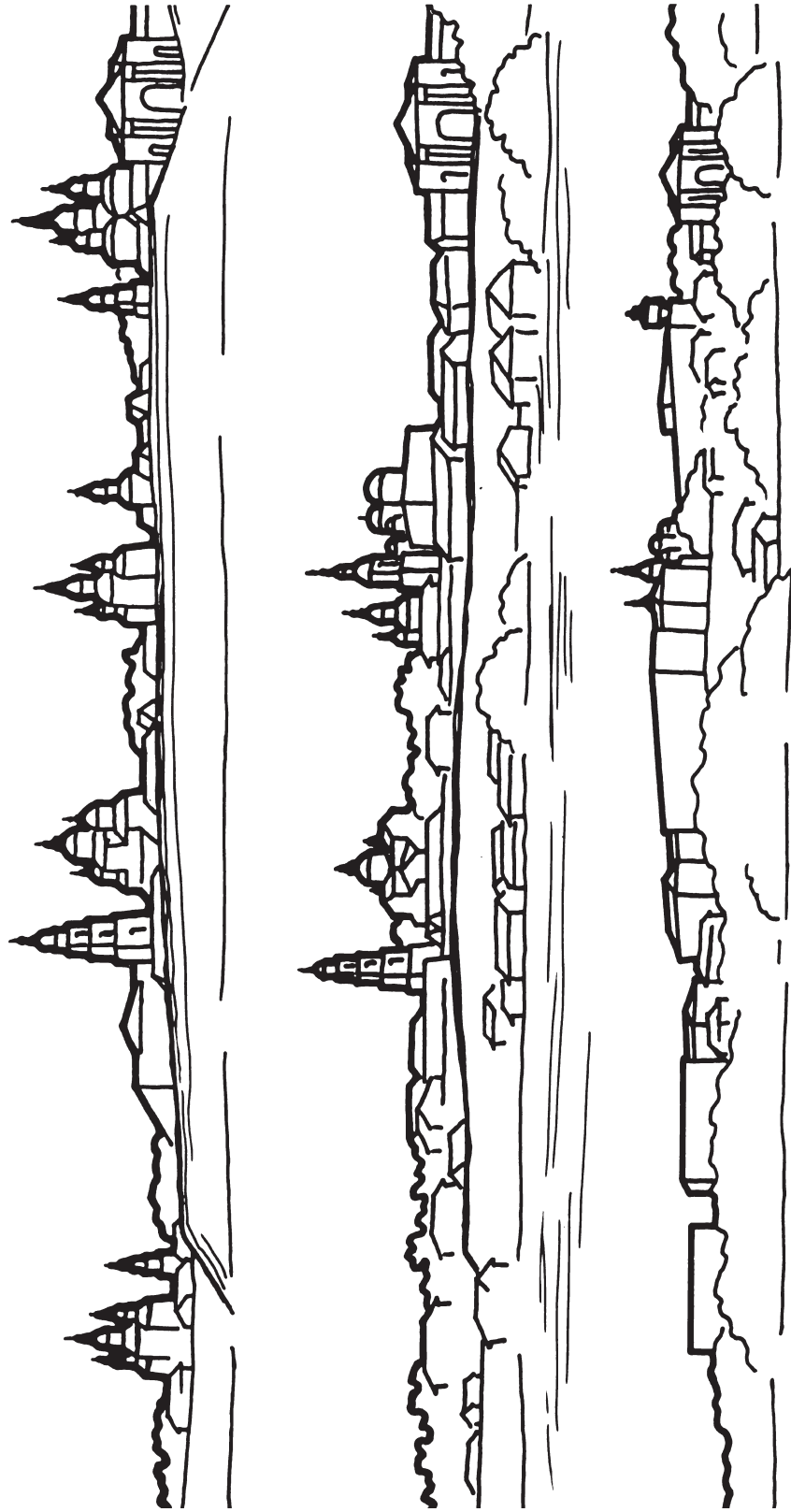

Рис. 8. Зміни силуету Глухова протягом 200 років. Зверху вниз: 1781 р., 1881 р., 1981 р. Реконструкція автора

Містобудівна ситуація, що створилася внаслідок перепланувань першої половини XIX ст. та забудови XIX — початку XX ст., стала основою розвитку міст Лівобережжя в радянську добу й значною мірою збереглася досьогодні. Але цей розвиток протягом XX ст. уже не був спадкоємним і супроводжувався багатьма негативними моментами, головними серед яких були втрата об'єктів архітектурної спадщини та руйнування об'ємно-просторової композиції більшості міст.

Викладений тут матеріал дозволяє дійти таких висновків:

Північне Лівобережжя є регіоном зі збереженими стародавніми містобудівними традиціями. Носіями цих традицій є історичні населені місця, а саме — їх ландшафт, структура, розпланування, об'ємно-просторова композиція, тобто увесь містобудівний устрій.

Спадщина Княжої доби у системі розселення, фортифікації, розплануванні та композиції поселень стала основою розвитку містобудування в цьому краї за доби Гетьманщини XVII–XVIII ст.

Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу і основних рис архітектурного середовища міст Лівобережжя з притаманною їм семантичною повнотою, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю.

Просторовий устрій цих міст, сформований на період другої половини XVIII ст., значною мірою обумовив їхній містобудівний розвиток у наступні століття і нині становить невід'ємну складову національної архітектурної та містобудівної спадщини.

Життєво важливого значення протягом X–XVIII ст. на Лівобережжі надавалося створенню фортифікаційних комплексів, які в силу цього відігравали роль провідного містоформуючого чинника. Протягом XVII–XVIII ст. фортифікаційні комплекси поступово, за рахунок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастіонів і рavelінів, позбулися рис архітектурних доміант і акцентів, натомість збільшилася їхня містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору.

Геополітичні зміни, що сталися в кінці XVIII ст., призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів Лівобережжя і зникнення їх протягом XIX ст. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних населених місць Лівобережної України і зараз багато в чому визначають історичну своєрідність устрою їх середмість.

Спостерігаються значні відмінності в містобудуванні Заходу і Сходу України. Головною відмінністю містобудування Північного Лівобережжя від містобудування Правобережжя і Західної України є відсутність так званих магдебурзьких регулярних розпланувальних структур центрів міст.

Під кінець XVIII ст. геополітичні зміни (поділ українських земель між двома імперіями — Російською та Австрійською) призвели до певної уніфікації містобудівних утворень у різних краях України. Саме ця імперська уніфікація розпланувально-просторового устрою поселень, комплексів, їх архітектури і впорядження стане головною рисою доби класицизму.

Визначальними у розвитку містобудівних утворень Лівобережжя протягом XIX ст. були властиві Російській імперії тенденції до регулярності, які проявилися в класицистичних переплануваннях міст. При цьому значною мірою зберігалися засади спадкоємного розвитку містобудівних утворень. На відміну від цього радянська доба характеризується свідомою та широкомасштабною руйнацією архітектурної та містобудівної спадщини, а також поступовою ентропією містобудівних утворень, що є дуже небезпечною тенденцією.

Виявлені нами основні риси розвитку містобудівних утворень досліджуваного регіону, втрата і спотворення протягом XX ст. значної кількості містобудівних та архітектурних об'єктів спонукає до необхідності переглянути стратегію збереження архітектурної та містобудівної спадщини цього регіону.